

ЕВОЛЮЦІЯ «ОРНАМЕНТУ» НА ВУДИЛАХ ПЕРЕДСКІФСЬКОГО ЧАСУ ПІВДНЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглянуто еволюцію «орнаменту» на гризлах вудил передскіфського часу півдня Східної Європи. Виділено три типолого-хронологічні групи рифлення. Це дає змогу розглядати той чи інший вид орнаменту як хронологічний показник.

Перехідний період від бронзового до залізного віку на території півдня Східної Європи репрезентований групою пам'яток чорногорівсько-новочеркаського кола. Незважаючи на значні успіхи у їх вивченні, багато аспектів існування передскіфських пам'яток залишаються не зовсім зрозумілими. Досі тривають дискусії стосовно етнокультурної атрибуції окреслених старожитностей. Немає єдиного погляду і на хронологічні межі пам'яток. Визначення зовнішніх часових меж пам'яток є утрудненим, але ще важчим видається виділення хронологічних підгруп у чорногорівсько-новочеркаських старожитностях. Вирішенню цієї проблеми можуть сприяти елементи матеріальної культури з порівняно нетривалим часом існування. Виявлення змін, що відбуваються з цими елементами з плином часу, дає змогу на основі типологічного поділу скласти схему динаміки хронологічних змін. Таким елементом для доскіфського часу є різновиди рифлення на гризлах вудил.

Вкривання стрижня гризла своєрідним рифленням, так званим орнаментом, є звичайним для вудил передскіфського часу півдня Східної Європи. На жаль, у літературі висвітленню такого прояву ознаки не приділено належної уваги. Між тим завдяки успіхам, досягнутим у вивченні передскіфського періоду останнім часом, стає можливим класифікувати окреслену категорію матеріальної культури. Мета нашої роботи — скласти типологічну схему орнаментальних мотивів на гризлах вудил передскіфського часу та виявити специфіку їх використання у часі, що дасть змогу отримати типологічно-хронологічну схему розвитку орнаменту, а отже, і можливість використовувати самі орнаментальні мотиви як хронологічний показник.

Свого часу О.І. Тереножкін виділив чорногорівський і новочеркаський ступені зрубної культури і датував їх відповідно 900—750 і 750—650 рр. до н. е.¹, при цьому було виокремлено властиві ступеням типи кінського спорядження, у тому числі й вудил². Для чорногорівського часу дослідник констатував наявність стріменоподібних вудил, що іноді траплялися з кільчастими, для новочеркаського — наявність двокільчастих вудил.

Згодом хронологічні позиції чорногорівської і новочеркаської груп було скориговано³. Подавнення низки пам'яток з інвентарем новочеркаського типу (Кисловодська меблева фабрика (КМФ), пох. 15, 34; Зандакський могильник 38) до IX—VIII ст. до н. е.⁴ дало змогу датувати тим часом і двокільчасті вудила, що там були. Нині чорногорівські і новочеркаські старожитності датують майже синхронно і поділяють на два хронологічні етапи: IX—VIII і VIII — початок VII ст. до н. е.⁵

Останнім часом робились спроби простежити типологічний розвиток вудил передскіфського часу півдня Східної Європи, виявити їх хронологічні показники: розмір і форма кілець; наявність перемички між кільцями; перетин стрижня гризла і т. д.⁶ Висловлювалася також думка про архаїчність «витого орнаменту», на відміну від пізнішого орнаменту у вигляді рядів опуклих квадратиків, що вкривають одну грань гризла вудил. Утім, питання типологічного розвитку орнаменту в часі належним чином не висвітлено. Між тим, збільшення кількості орнаментованих вудил останнім часом, наявність їх у комплексах з датуючими речами дають змогу отримати уявлення про такий типологічний розвиток.

Відразу зазначимо, що термін «орнамент» є відносним, різноманітні виступи, канавки та інші прояви «орнаменту» насамперед були призначені для виявлення строгості. Тиснучи на беззубу частину рота коня, вони забезпечували ліпше управління порівняно з гладеньким стрижнем вудил. Окремо слід торкнутися зображення на підвісах вудил, інтерпретація яких як орнаменту сумніву не підлягає.

Розглянемо зразки найдавніших бронзових орнаментованих екземплярів. *Двокільчасті вудила з підвісами з пох. 34 КМФ*⁷. Вудила вкриті витим орнаментом, що опоясує все гризло, разом з вудилами знайдено пластинчастий трипетельний псалій, що є раннім щодо розвитку типу⁸. Разом з тим, набір стріл з комплексу близький до чорногорівського і може датуватись IX — серединою VIII ст. до н. е.

Двокільчасті вудила з підвісами з пох. 15 КМФ. Гризла обох ланок вудил вкриті витим орнаментом⁹. Про архаїчність поховання, крім раннього бронзового пластинчастого трипетельного псалія, свідчить знахідка срібної булави, аналогії якій відомі з Ечківашського могильника (пох. 4) та поселення Фізешу Гхерлії у Румунії (IX ст. до н. е.). Раннім є і веслоподібний наконечник піхов кинджалу, він у межах IX—VIII ст. до н. е. тяжіє до раннього часу (за С. Штехман-Райтер, IX — початок VIII ст. до н. е.¹⁰).

Двокільчасті вудила з пох. 17 КМФ. Їхні гризла вкриті суцільним витим орнаментом¹¹. За наявності архаїчного інвентаря поховання зближується з ранніми похованнями (15, 34) цього самого могильника і з пох. 38 Зандакського могильника.

Двокільчасті вудила з витим орнаментом, що походять з Майкопського округу. С.В. Махортих, звертаючи увагу на архаїчність вудил (у ряді із Зандакським зразком), указував на форму зовнішнього кільця, середню між овальною й перевернутостременоподібною¹².

Стременоподібні вудила з кургану Мала Цимбалка. Вкриті витим орнаментом по гризлах¹³. О.І. Тереножкін зарахував цей курган до чорногорівського кола пам'яток¹⁴ з відповідним датуванням IX — першою половиною VIII ст. до н. е.

Вудила з пох. 4 Ечківашського могильника. Одна ланка цих вудил являє собою зовнішню петлю-кільце, а інша — стрemenоподібну петлю і вкрите витим орнаментом гризло¹⁵. О.І. Тереножкін синхронізував це поховання з чорногорівськими пам'ятками¹⁶. Підтвердженням дати IX — перша половина VIII ст. до н. е. може служити булава, аналогічна вже згаданій булаві з пох. 15 КМФ та булаві із Зандакського могильника (пох. 38). До наконечника піхов з Ечківашського поховання подібний наконечник з пох. 169 Брно-Обрджанського могильника в Моравії, що був датований Г. Коссаком не пізніше IX ст. до н. е.¹⁷

Вудила з кільчастими підовальними петлями з Кобанського могильника. Стрижні гризел частково вкриті поперечним лінійним орнаментом (при цьому на гризлі однієї ланки орнаментом вкрито відокремлені місця)¹⁸. Подібність низки знахідок з Кобанського могильника (псалії, бляшки) зразком з архаїчних чорногорівських поховань уже неодноразово підкреслювалася¹⁹.

Однокільчасті вудила з Миколаївського могильника. Рельєфний поперечний орнамент вкриває весь стрижень гризел²⁰. Виділення Н.В. Анфімовим фаз протомеотської культури, раннішої з яких відповідає Миколаївський могильник, і синхронізація його О.І. Тереножкіним з такими архаїчними чорногорівськими пам'ятками, як кургани Чорногорівський, Камишувахський і Мала Цимбалка²¹, дає змогу поширити на вудила дату IX — середини VIII ст. до н. е.

Як видно, орнамент на архаїчних зразках представлений різновидами у вигляді косоного витоного рифлення (КМФ, пох. 15, 17, 34, Майкопський округ, курган Мала Цимбалка та ін.). Зазначений орнамент інтерпретують як відображення давнішої техніки скручування вудил з дроту, ременів чи сухожил'я²². Іншим видом орнаменту на архаїчних зразках є орнамент у вигляді рельєфних смужок поперек стрижня гризел (Миколаївський, Кобанський могильники). Показово, що орнамент вкриває весь стрижень гризла (винятком є екземпляр з Кобанського могильника).

У подальшому, очевидно, для підвищення функціонального рівня вудил, в орнаменті на гризлах відбуваються зміни: з'являються зразки з орнаментом, що вкриває лише половину окружності гризла. Це було пов'язано, швидше за все, з

тим, що рифлення на гризлі функціонально потрібне лише з одного боку (того, що контактує з беззубою частиною щелепи коня), з іншого боку суворість виявилася функціонально непотрібною. Іншим проявом нововведень в орнаменті було застосування канавок і валиків уздовж стрижня гризла. Останнє забезпечувало створення на гризлі бугристої поверхні, що забезпечувала точковий сильний тиск на щелепу коня і, відповідно, сильніші больові відчуття, а отже, і більшу зручність в управлінні за допомогою вуздечки.

Згаданий орнамент типологічно є перехідним між найраннішими і найпізнішими зразками. Подібний орнамент репрезентований на таких вудилах.

*Задакський могильник, пох. 38*²³. На поперечному лінійному орнаменті вудил з'являються неорнаментовані смуги вздовж гризла. Знайдена в похованні бронзова булава аналогічна булаві з пох. 4 Ечківашського могильника, а також має аналогії в Центральній Європі. Останні дають змогу датувати поховання IX — першою половиною VIII ст. до н. е., чому не суперечить і інший його інвентар²⁴.

*Поселення Сокілець*²⁵. Вудила однокільчастого типу мають півліс, його підквадратна голівка прикрашена орнаментом у вигляді чотирипелюсткової розетки. Половина окружності гризла по всій довжині вкрита орнаментом у вигляді валиків, що виступають. Поперек цих валиків і відповідно вздовж стрижня проходить канавка. Вудила датовано останньою чвертю VIII — початком VII ст. до н. е.²⁶. Утім, враховуючи, що вони були знайдені на поселенні чорноліської культури²⁷, а чорноліські пам'ятки останнім часом датуються не пізніше середини VIII ст. до н. е.²⁸, вудила не можуть бути пізнішими першої половини VIII ст. до н. е.

*Сахарненське поселення*²⁹. Вудила мають кільце у вигляді перевернутого стремена. Стрижень вудил у частині, що прилягає до петлі, вкритий поперечними випуклими смугами. Причому останні вкривають лише половину окружності гризла. Виходячи з факту фіналу сахарненських пам'яток у першій половині VIII ст. до н. е.³⁰, вудила датуються не пізніше першої половини VIII ст. до н. е. Прототипом сахарненського орнаменту мав би бути орнамент на вудилах з Миколаївського могильника.

Приклад перехідного орнаменту на вудилах дає ливарна форма з Беркут-Калінської оазису в Середній Азії³¹. У формі відливали вудила, половина окружності яких вкрита витим орнаментом. Прототипом для цього орнаменту мав бути витий орнамент, що вкриває всю окружність гризла (вудила з пох. 15, 17, 34 КМФ).

Подальша типологічна еволюція орнаменту призвела до появи зразків з орнаментом на одній грані вудил (відповідно саме на тій частині, що контактувала з беззубою частиною щелепи коня). Орнамент представлений рядами квадратиків, прямокутників, насічками. Орнаментальні композиції забезпечувалися литими рядами опуклин або, навпаки, канавками, що, схрещуючись, створювали «ряди квадратиків».

До зразків подібного орнаменту пізньої типологічної групи можна зарахувати наступні.

Вудила з орнаментом у вигляді рядів квадратиків, що походять з Кобанського могильника³². О.І. Тереножкін синхронізував Кобанський могильник з новочеркаськими пам'ятками і датував їх 750—650 рр. до н. е.³³. Пізня дата цих вудил (VIII — початок VII ст. до н. е.) підкреслювалася і пізніше.

Двокільчасті вудила з підвісами, що походять з Жаботинського поселення³⁴. Один бік гризла вудил укритий потрійним рядом дрібних плоских шипів. О.І. Тереножкін припускав можливість походження вудил з кургану. Проте, судячи з обставин їх виявлення (здані одним із жителів, що нібито знайшов їх під час риття погребу), походять вони все-таки з поселення. Враховуючи останні дати для жаботинського періоду (нижня близько середини VIII ст. до н. е.³⁵, а верхня наприкінці VIII — на початку VII ст. до н. е. (дату введено з факту появи скіфського інвентарю у найпізніших³⁶ Жаботинських курганах № 2 і 524 і факту появи скіфів у Північному Причорномор'ї в період між 714 і 675—674 рр. до н. е.³⁷)), зазначені вудила, а відповідно, і орнаментацию, можемо датувати другою половиною VIII — початком VII ст. до н. е.

До другої половини VIII — початку VII ст. до н. е. варто зарахувати і двокільчасті вудила з орнаментом на грані гризла у вигляді рядів квадратиків з Гіревої Могили (Аксаї), а також двокільчасті вудила з подібним орнаментом з кургану поблизу хут. Обривського. Близьким часом датуються і двокільчасті вудила з однотипним орнаментом, що походять з-під ст. Філіппівська³⁸.

Типологічно близькими до згаданих є вудила з Шолданешт³⁹ із врізними поздовжніми й поперечними лініями, що в комплексі створюють ряди випуклих прямокутників. Орнамент у вигляді рядів квадратиків відомий і на гризлах вудил з Баксану і Єсентуків (VIII — початок VII ст. до н. е.)⁴⁰.

Набір вудил, орнаментованих рядами квадратиків, дало поховання під Бутеньками⁴¹.

Вудила з орнаментом у вигляді ряду опуклих квадратиків походять з кургану II біля Рижанівки⁴². В.А. Іллінська датувала курган серединою жаботинського етапу між ранніми (Тенетинка 107, 111, 113, 156, 163) і пізніми (Жаботин 2, 524) курганами⁴³. У світлі нових даних дата кургану може припадати на другу половину VIII ст. до н. е.

Двома рядами прямокутних виступів вкрита грань стрижнів вудил з пох. 5 Високої Могили⁴⁴. О.І. Тереножкін вважав, що поховання є найпізнішим у чорногорівській групі пам'яток, і датував його серединою VIII ст. до н. е.⁴⁵. Значені вудила, новочеркаські за походженням, на місці внутрішнього кільця мають циліндричний виступ з двома отворами, що, очевидно, виконував функції псалія. Це дає змогу зближувати дані вудила з вудилами типу Єнджа-Константинівка за принципом нерухомого поєднання вудил і псаліїв. Походження вудил типу Єнджа-Константинівка пов'язано з впливом передньоазійського способу поєднань вудил і псаліїв на новочеркаські прототипи⁴⁶. Припускаємо, що вудила з пох. 5 Високої Могили мали подібне типологічне походження.

Орнамент у вигляді двох рядів опуклих квадратиків на одній грані гризла спостерігаємо на вудилах з Теремців, що належать до типу Єнджа-Константинівка⁴⁷. З огляду на згадані особливості формування вудил такого типу доцільно датувати вудила в межах кінця VIII — початку VII ст. до н. е. Цікавим є зображення на підвісі вудил у вигляді кола, що з одного боку обмежене дугоподібною лінією. Висловлювалася слушна думка, що це стилізоване зображення копита⁴⁸. На скіфських псаліях із зображенням копита лінія, що обмежує коло, мала як трикутні, так і овальні пропорції⁴⁹. Якщо зображення на підвісі інтерпретовано правильно, вудила з Теремців можна було б розглядати як синтетичну знахідку, що поєднує в собі низку різномірних елементів: новочеркаський, передньоазійський, скіфський.

Ще кілька вудил з орнаментом можна зарахувати до пізнього часу (у межах кінця VIII — початку VII ст. до н. е.) за фактом знахідок поряд з ними речей ранніх скіфських типів.

Так, у комплексі з Лермонтовського роз'їзду двокільчасті вудила з підвісами, один бік стрижнів гризел яких орнаментовано поперечними насічками, були виявлені разом з мечем ранньоскіфського типу⁵⁰.

Двокільчасті вудила, один бік гризла яких прикрашено орнаментом у вигляді виступних прямокутників, у комплексі зі ст. Махошевська супроводжуються ранньоскіфським навершям⁵¹.

Одним з найбільш ранніх різновидів орнаменту типу рядів квадратиків є рифлення у вигляді двох рядів опуклин на одній грані гризел двокільчастих вудил зі скарбу на Зелевкінському городищі⁵². О.І. Тереножкін зарахував городище до другого ступеня чорноліської культури⁵³. Г.І. Смірнова датує цей ступінь IX — першою половиною VIII ст. до н. е.⁵⁴. Вудила зі скарбу, оскільки вони типологічно тяжіють до пізніх зразків з рифленням другої половини VIII ст. до н. е., слід датувати не раніше середини VIII ст. до н. е.

Як видно, протягом VIII — на початку VII ст. до н. е. існував орнамент у вигляді рядів квадратиків чи прямокутників і врізних канавок.

Цікаво, що передскіфські орнаментальні мотиви відомі й на гризлах вудил скіфського часу, наприклад, грань гризел стременоподібних вудил зі Ставропольського кургану 1953 р. вкрита орнаментом у вигляді рядів квадратиків⁵⁵.

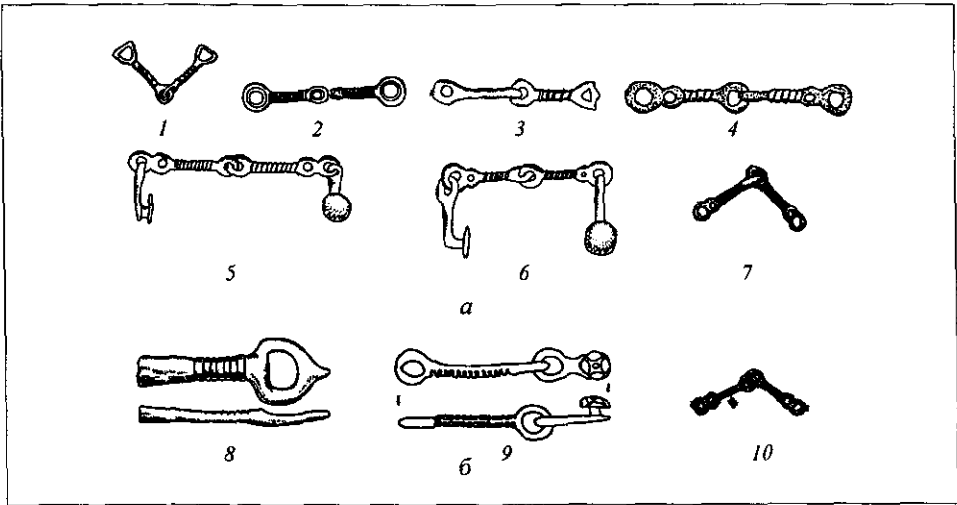

Рис. 1. Типологічні групи (а — рання, б — перехідна): 1 — Мала Цимбалка; 2 — Миколаївський могильник; 3 — Ечківашський могильник; 4 — пох. 17 КМФ; 5 — пох. 15 КМФ; 6 — пох. 34 КМФ; 7 — Майкопський округ; 8 — Сахарнянське поселення; 9 — Сокілецьке поселення; 10 — Зандак 38

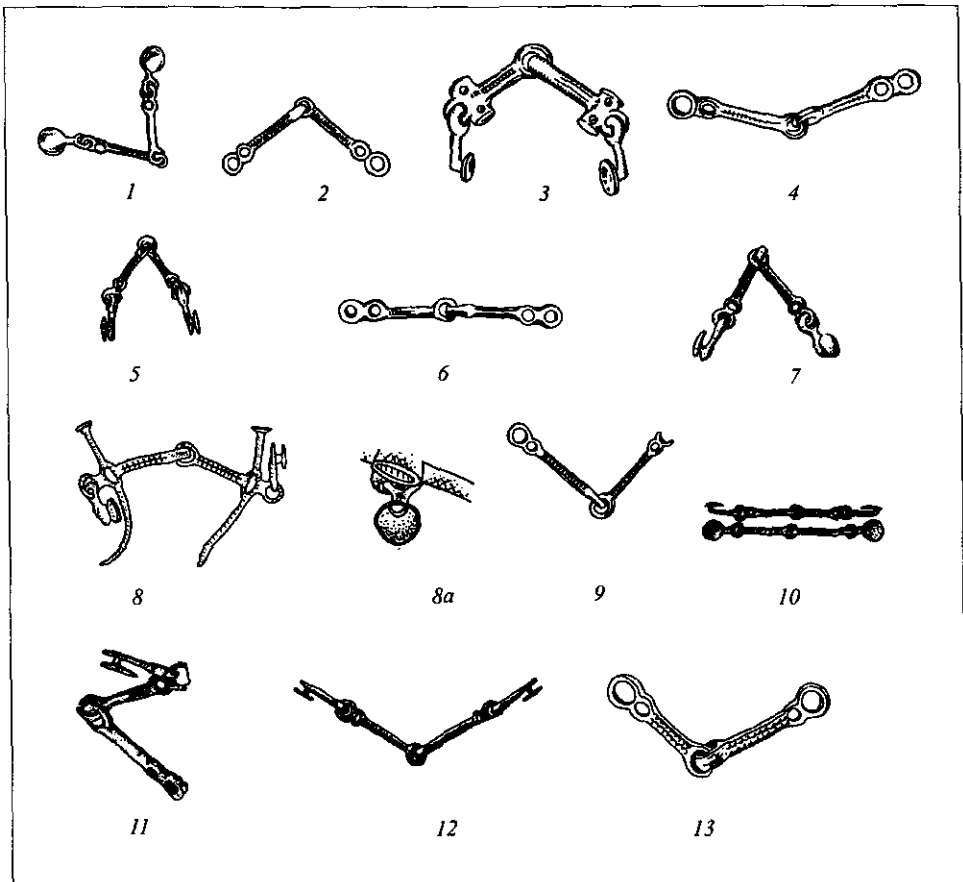
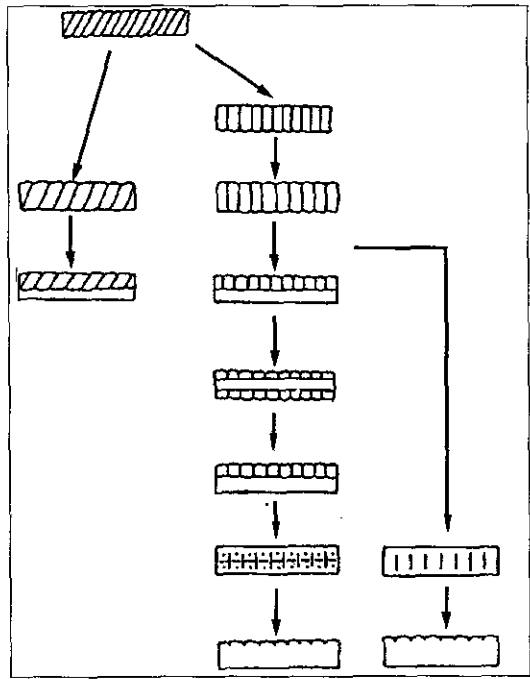

Рис. 2. Пізня хронологічна група: 1 — Обривський; 2 — Аксай; 3 — Висока Могила 5; 4 — Філіппівська; 5 — Бутенки; 6 — Рижанівка II; 7 — Жаботинське поселення; 8, 8a — Теремці; 9 — Махшевська; 10 — Баксан; 11 — Кобанський могильник; 12 — Лермонтовський роз'їзд; 13 — Зелевкінський скарб

Рис. 3. Типологічна еволюція «орнаменту» на вудилах передскіфського часу півдня Східної Європи

Рядами квадратиків репрезентований орнамент на одній грані бронзових стременоподібних вудил з П'ятигорського музею⁵⁶. Елементами поперечної насічки вкриті стрижні гризел вудил з кургану 524 поблизу Жаботина⁵⁷. Зазначене вище ще раз підкреслює складний синтетичний характер скіфської культури, що утворилася внаслідок накладання прийшлого елемента на місцеву передскіфську основу.

Варто зазначити, що орнаментовані й неорнаментовані зразки передскіфських вудил використовували паралельно (наприклад, орнаментовані й неорнаментовані стременоподібні вудила із синхронних архаїчних поховань Малої Цимбалки і Черногорівського кургану; неорнаментовані й орнаментовані пізні двокільчасті вудила з Благодарівки і Гіревої Могили, що близькі в часі, і т. ін.)⁵⁸. У зв'язку із викладеним слід визнати невдалим спроби визначення певних орнаментованих зразків більш пізніми щодо неорнаментованих вудил⁵⁹. Хронологічну позицію орнаментованих вудил доцільно визначати в порівнянні з орнаментованими зразками (залежно від виду орнаменту) або виходячи із загальної типології вудил та супроводжувального інвентарю.

Отже, орнамент на стрижнях гризел вудил передскіфського часу можна поділити на такі типологічні групи:

I — рання (рис. 1, а), датована IX — першою половиною VIII ст. до н. е. Представлена зразками з пох. 15, 17, 34 КМФ, поховань Малої Цимбалки, пох. 4 Бчківського могильника та ін., в яких витий орнамент вкриває все гризло;

II — перехідна (рис. 1, б), пох. 38 Зандакського могильника, поселення Сокілець, Сахарна. Орнамент представлений поперечними рельєфними лініями і, судячи з Хорезмського зразку, можливо витий, причому він вкриває половину окружності гризла, уздовж стрижня гризла з'являються пружки й канавки. Типологічно такий орнамент пізніший від орнаменту ранньої групи, утім ступінь розробки ранньої передскіфської хронології не дає змоги виокремити його в межах IX — середини VIII ст. до н. е.;

III — пізня (рис. 2), представлена орнаментом у вигляді литих опуклин чи врізних ліній, що створюють композиції рядів квадратиків, а також орнаментом у вигляді поперечних насічок на гризлі. Орнамент вкриває лише одну грань гризла (зразки з Єсентуків, Жаботинського поселення, Високої Могили (пох. 5), Теремців, Лермонтовського роз'їзду). Група датується VIII — початком VII ст. до н. е.

Для нас важливо, що всі зазначені зразки орнаменту є ступенями розвитку культурно-однорідного елемента передскіфського періоду.

Схему розвитку видів орнаменту подано на рис. 3. Як видно, орнамент на гризлах вудил передскіфського часу змінювався від імітації обмотки на всьому гризлі до рядів чотирикутників на одній його грані. Еволюція орнаменту була зумовлена практичними потребами використання орнаментальних композицій як виявлення строгості для управління конем. Отримання картини типологічного розвитку орнаменту з плином часу дає нам змогу використовувати тепер і сам орнамент як хронологічний показник.

Існування різних типологічних груп «орнаменту» на гризлах вудил сприяє чіткішому хронологічному розподілу доскіфських пам'яток.

- ¹ Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976. — С. 208.
- ² Там же. — С. 147—172.
- ³ Клочко В.И., Мурзин В.Ю. О хронологии древности Черногоровско-новочеркасского клада // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1989.
- ⁴ Махортых С.В. Пам'ятки типу Новочеркаського скарбу (за матеріалами Північного Кавказу) // Археологія. — 1992. — № 1. — С. 25—27.
- ⁵ Махортых С.В. Об актуальных проблемах раннескифской археологии // Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. (проблемы палеоэкологии, антропологии и археологии). — М., 1999. — С. 80.
- ⁶ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 24.
- ⁷ Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Указ. соч. // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 188, 190—191. — Рис. 4.
- ⁸ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 28.
- ⁹ Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Указ соч. — С. 185, 187—188. — Рис. 2, 8—18.
- ¹⁰ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 26—27.
- ¹¹ Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Указ. соч. — С. 187—188. — Рис. 2, 19—25.
- ¹² Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 25, 27. — Рис. 2, 3.
- ¹³ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 51, 54. — Рис. 24.
- ¹⁴ Там же. — С. 192—195.
- ¹⁵ Виноградов В.Б., Дударев С.Л., Рунич А.П. Указ. соч. — С. 194. — Рис. 7, 14—25.
- ¹⁶ Там же. — С. 198.
- ¹⁷ Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 34—35. — Рис. 1, 16.
- ¹⁸ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 154. — Рис. 89, 3.
- ¹⁹ Там же. — С. 151, 159.
- ²⁰ Там же. — С. 145. — Рис. 84, 5.
- ²¹ Там же. — С. 21.
- ²² Иессен А.А. К вопросу о памятниках VIII—VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР // СА. — 1953. — № 28. — С. 74.
- ²³ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 26. — Рис. 3.
- ²⁴ Там же. — С. 27.
- ²⁵ Бандрівський М., Захар'єв В. Нова знахідка бронзових однокільчастих вудил в Україні // Зап. НТШ. Праці Археол. комісії. — Львів, 1998. — Т. ССХХХV. — С. 504—510.
- ²⁶ Там само. — С. 510.
- ²⁷ Там само. — С. 505.
- ²⁸ Смирнова Г.И. Указ. соч. — С. 43. — Рис. 4; Бруйко И.В. Финал горизонта «штампованной керамики» раннего железного века в Украинской Лесостепи // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 284. — Табл. 1.
- ²⁹ Мелюкова А.И. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. — 1958. — № 4. — С. 84. — Рис. 27, 14.
- ³⁰ Смирнова Г.И. Указ. соч. — С. 34—43. — Рис. 4; Бруйко И.В. Указ. соч. — С. 284. — Табл. 1.
- ³¹ Сабурова М.А., Ягодин В.Н. Литейная форма из Хорезма // СА. — 1964. — № 1. — С. 304—307.
- ³² Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 28. — Рис. 4, 3.
- ³³ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 21—22.
- ³⁴ Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с. Жаботин // СА. — 1973. — № 4. — С. 175—177. — Рис. 4, 3; Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 73.
- ³⁵ Смирнова Г.И. Указ. соч. — С. 43. — Рис. 4.
- ³⁶ Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975. — С. 56—72.
- ³⁷ Махортых С.В. Об актуальных проблемах... — С. 80.
- ³⁸ Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 26—28, 54—57, 80—81. — Рис. 3, 2; 27, 1; 35, 2.
- ³⁹ Мелюкова А.И. Указ. соч. — С. 70, 73. — Рис. 22, 7.
- ⁴⁰ Махортых С.В. Пам'ятки... — С. 24.
- ⁴¹ Ковпаненко Г.Т. Погребение VIII—VII вв. до н. э. в бассейне р. Ворсклы // КСИА АН УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 66—72.
- ⁴² Тереножкин А.И. Указ. соч. — С. 70, 80—81. — Рис. 42, 1.
- ⁴³ Ильинская В.А. Указ. соч. — С. 56—72.
- ⁴⁴ Бидзия В.И., Яковенко Э.В. Киммерийские погребения Высокой Могилы // СА. — 1974. — № 1. — С. 154.

- ⁴⁵ Тереножский А.И. Указ. соч. — С. 205.
- ⁴⁶ Махортых С.В. Киммерийцы и Древний Восток // ВДИ. — 1998. — № 2. — С. 103.
- ⁴⁷ Горішній П.А. Бронзові вудила з с. Теремці // Археологія. — 1978. — № 27. — С. 55—57.
- ⁴⁸ Там само. — С. 57.
- ⁴⁹ Іллінська В.А. Скіфська вузда VI ст. до н. е. // Археологія. — 1961. — № 13. — С. 49. — Рис. 9; С. 52. — Рис. 12.
- ⁵⁰ Иессен А.А. Некоторые памятники VIII—VII вв. до н. е. на Северном Кавказе // Вопросы скифо-сарматской археологии. — М., 1954. — С. 122—123. — Рис. 12; Мурзін В.Ю. Скіфи на Північному Кавказі // Археологія. — 1978. — № 27. — С. 24. — Рис. 1, 1—11.
- ⁵¹ Мурзін В.Ю. Зазн. праця. — С. 25. — Рис. 2.
- ⁵² Третьяков П. Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясми-ну // АП УРСР. — 1949. — № 1. — С. 230. — Рис. 7.
- ⁵³ Тереножский А.И. Указ. соч. — С. 73.
- ⁵⁴ Смирнова Г.И. Указ. соч. — С. 43. — Рис. 4.
- ⁵⁵ Махортых С.В. Скифы на Северном Кавказе. — К., 1991. — С. 44. — Рис. 14, 11.
- ⁵⁶ Там же. — С. 69. — Рис. 28, 15.
- ⁵⁷ Тереножский А.И. Дата мингечаурских удил // СА. — 1971. — № 4. — С. 74. — Рис. 2, 1.
- ⁵⁸ Тереножский А.И. Киммерийцы... — С. 26—27. — Рис. 3, 1, 2; Рис. 96, 27, 29.
- ⁵⁹ Бандорієвський М., Захар'єв В. Зазн. праця. — С. 508.

Одержано 14.05.2002

А.Д. Могілов

ЭВОЛЮЦИЯ «ОРНАМЕНТА» НА УДИЛАХ ПРЕДСКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ЮГА ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

В статье рассмотрены типологические изменения «орнамента» на удилах конского снаряжения в предскифское время на юге Восточной Европы. Выделены три типолого-хронологические группы: ранняя (IX — первая половина VIII в. до н. э.) представлена витым орнаментом, покрывающим весь стержень; переходная (IX — первая половина VIII в. до н. э.) — поперечно-валиковым орнаментом, покрывающим половину окружности стержня удила; поздняя (VIII — начало VII в. до н. э.) включает в себя орнамент в виде «рядов квадратиков» на одной грани стержня.

Эволюция орнамента была вызвана практической необходимостью совершенствования управления конем.

Хронологическое изменение орнамента позволяет использовать тот или иной его вид в качестве датирующего материала черноморовско-новочеркасских древностей.

А.Д. Mogilov

DEVELOPMENT OF DECORATION OF PRE-SCYTHIAN TIME ON THE SOUTH OF THE EASTERN EUROPE

The article deals with typological alterations of decoration of bit from the South of eastern Europe dating from pre-Scythian time. Three typological groups are distinguished by decoration and according to the chronology. The early group dating from the 9th to the first half of 8th centuries BC and is a bit decorated with twisted ornament covering over the whole pivot. The transitional group (from the 9th to the first half of 8th centuries BC) contains a bit decorated with an ornament of transversal flanges which cover a half of circumference of a bit pivot. The late group dating from the 8th to the beginning of 7th centuries BC consists a bit decorated with an ornament of lines of quadrants on a single edge of pivot.

Development of decoration depends upon necessity to make a control over a horse more handy.

The present data of alteration of decoration according to the chronology permits to turn to account either types as a diagnostic material for antiquities of Chernogoriv'skiy and Novocherkas'kiy stages of pre-Scythian and Scythian cultures.